

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचारांचे सक्षमीकरण: काही पुनरावलोकन

Principal Dr.Mugdha Sangelkar

Pal Rajendra B.Ed College

Kandivali East Mumbai 400101

गोषवारा

या पेपरमध्ये मी शिक्षण आणि सक्षमीकरण या दोन मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. सशक्तीकरण हा शब्द स्त्रीवाद्यांकडून घेतला गेला आहे आणि त्याची व्याख्या "एखाद्या व्यक्तीवर किंवा वस्तूवर कृती करण्यासाठी काहीतरी किंवा काहीही करण्याची किंवा प्रभावित करण्याची क्षमता" म्हणून केली जाते. वैयक्तिक किंवा राजकीय शक्ती वाढवण्याची ही सोपी प्रक्रिया आहे जेणेकरून व्यक्ती, कुटुंबे आणि समुदाय त्यांच्या परिस्थिती सुधारण्यासाठी कृती करू शकतील. आधुनिक समाजात शिक्षण हा शक्तीचा महत्त्वाचा आधार आहे. म्हणून, माझे समजूतदार शिक्षण आहे: शक्तीचा स्रोत आणि लोकांना सक्षम करणारी एजन्सी म्हणून. वैयक्तिक दृष्टिकोनातून, सक्षमीकरणाची व्याख्या आत्मविश्वास, अंतर्दृष्टी आणि समज आणि वैयक्तिक कौशल्ये विकसित करणे अशी केली जाते. उदाहरणार्थ, परिस्थितीचे विश्लेषण करण्यात आणि इतरांशी अधिक प्रभावीपणे संवाद साधण्यात सक्षम असणे.

Key words- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शिक्षणतज्ज्ञ, समाजाचा विकास, सशक्तीकरण

परिचय: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान अभ्यासक आणि प्रख्यात शिक्षणतज्ज्ञ होते. त्यांनी भारतात आणि परदेशात शिक्षण घेतले. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, जेव्हा बहुतेक अनुसूचित जातीच्या लोकांना शिक्षण मिळाले नव्हते, तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शक्य तितके सर्वोत्तम शिक्षण घेतले आणि परदेशातील नामांकित विद्यापीठांतून अनेक पदव्या मिळवल्या. एक विद्वान म्हणून, त्यांनी चर्चासत्रांमध्ये भाग घेतला आणि शोधनिबंध सादर केले, जर्नल्ससाठी लेख लिहिले आणि अनेक पुस्तके लिहिली. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात शिक्षक म्हणून केली आणि काही काळ मुंबईच्या शासकीय विधी महाविद्यालयात प्राचार्यही होते. पण देशसेवेसाठी आणि दलित घटकांच्या कल्याणासाठी स्वतःला पूर्णपणे समर्पित करण्यासाठी त्यांनी नोकरी सोडली. देशातील शिक्षणाच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान बहुआयामी आहे. शिक्षक आणि प्राचार्य असण्यासोबतच ते शिक्षणाचे उत्तम प्रवक्ते आणि राष्ट्रीय प्रतिष्ठेच्या शैक्षणिक संस्थांचे संस्थापक व निर्माते होते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, बुद्धांप्रमाणेच ते एक महान शिक्षक आणि जनसामान्यांचे शिक्षक होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, दलितांचे मोर्चेकऱ्यांनी शिक्षणाच्या गरजेवर भर दिला. तो शिक्षणाची तुलना वाघिणीच्या दुधाशी करतो आणि जोडतो की जो ते पिईल; शांत बसणार नाही. आंबेडकर आपल्या एका विचारात म्हणतात, "जर तुम्हाला समाजाचा विकास करायचा असेल तर तुम्हाला शिक्षणाचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे लोकांचा पक्षपातीपणा नष्ट होतो, ज्याचा परिणाम अशा लोकांचे शोषण, वर्चस्व कमी करण्यासाठी होतो जे तथाकथित निरक्षर लोकांचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षणातून लोकांना ज्ञान मिळाले तर सत्ताधाऱ्यांनी निर्माण केलेल्या समस्यांना तोंड देता येईल. शिक्षण सुधारते मते, लोकांमध्ये बांधलेल्या भिंती दूर करण्याचा प्रयत्न करते. शिक्षणाने दिलेली सर्वात मोठी देणगी म्हणजे आपल्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो जो आपल्या

विकासाचा पहिला टप्पा मानला जातो.”[1]. आंबेडकर त्यांच्या एका भाषणात म्हणतात, “लोक शिक्षित होईपर्यंत जीवन संघर्षात टिकत नाहीत. तेव्हापासून ते अपमान, दडपशाही आणि अपमान यांसारख्या सामाजिक समस्यांच्या तावडीत अडकतात. त्यामुळे शिक्षण देऊन गती देणे हे विद्यमान सरकारचे कर्तव्य आहे.”[2]. आंबेडकरांच्या काळात अस्पृश्यांची शैक्षणिक स्थिती अत्यंत बिकट होती. त्यांचे असे मत होते की, “अस्पृश्यांना ब्राह्मण आणि इतर जाती जाणीवपूर्वक दूर ठेवत आहेत. ते केवळ शिक्षण व्यवस्था चालवतात म्हणून. त्यांनी फक्त अस्पृश्यांशी कनिष्ठ म्हणून वागण्याचा प्रयत्न केला.”[3]. त्यामुळे सरकारवर प्रभावी कारवाई करण्यात आली. पुढे तो अस्पृश्यांच्या वाईट अनुभवानंतर शिक्षण व्यवस्थेत बदल करण्याचा प्रयत्न करतो. आंबेडकरांच्या मते, “शिक्षण हे मानसिक आणि शैक्षणिक विकासाच्या निर्मितीचे शस्त्र आहे, राजकीय स्वातंत्र्याच्या आर्थिक विकासाचे सामाजिक गुलामगिरीचे निर्मूलन करण्याचे शस्त्र आहे.”[4]. शिक्षणाच्या गरजेवर भर देताना त्यांनी कायद्याची मागणी मांडली अनिवार्य शिक्षण. प्राथमिक शिक्षणाची समस्या ही राष्ट्राची समस्या आहे हे त्यांना माहित होते. 31 मे 1929 रोजी झालेल्या महाबळेश्वरच्या परिषदेत त्यांनी संबोधित केले की “प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराची समस्या सर्वात प्रबळ आहे. सध्याच्या काळात सर्वाधिक दलित निरक्षर असलेले हे देश जीवनाच्या स्पर्धेत टिकत नाहीत. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीय विकासाचा पाया आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार सर्वसामान्यांच्या हितावर अवलंबून असेल तर अजून वेळ लागेल. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा सक्तीचा कायदा लागू करणे आवश्यक आहे.”[5]. सशक्तीकरण: सशक्तीकरण म्हणजे व्यक्ती आणि समुदायाच्या आध्यात्मिक, राजकीय, सामाजिक, वांशिक, शैक्षणिक, लिंग किंवा आर्थिक सामर्थ्यात वाढ. सशक्तीकरण या शब्दामध्ये मानसशास्त्र आणि तत्वज्ञानापासून अत्यंत व्यावसायिक स्वयं-मदत उद्योग आणि प्रेरक विज्ञानापर्यंतचे अर्थ, व्याख्या, व्याख्या आणि विषयांचा विस्तृत लँडस्केप समाविष्ट आहे. समाजशास्त्रीय सशक्तीकरण संबोधित करते की सामाजिक भेदभाव प्रक्रिया ज्या गटांच्या सदस्यांनी निर्णय प्रक्रियेतून वगळली आहे, उदाहरणार्थ - अपंगत्व, वंश, वांशिकता, धर्म किंवा लिंग यावर आधारित भेदभाव. एक कार्यपद्धती म्हणून सशक्तीकरण बहुतेकदा स्त्रीवादाशी संबंधित असते. सबलीकरण ही उपेक्षित लोकांसाठी मूलभूत संधी प्राप्त करण्याची प्रक्रिया आहे, एकतर लोक थेट किंवा उपेक्षित नसलेल्या इतरांच्या मदतीने जे या संधीमध्ये त्यांचा स्वतःचा प्रवेश सामायिक करतात. सक्षमीकरणामध्ये स्वयंपूर्णतेसाठी कौशल्ये विकसित करणे आणि समूहातील व्यक्तींमधील धर्मादाय किंवा कल्याणाची भविष्यातील गरज दूर करण्यावर लक्ष केंद्रित करणे देखील समाविष्ट आहे. ही एक अशी प्रक्रिया आहे जी व्यक्ती/समूहांना वैयक्तिक/सामूहिक शक्ती, अधिकार आणि प्रभाव यांच्या पूर्ण प्रवेशास सक्षम करते आणि इतर लोक, संस्था किंवा समाजाशी संलग्न असताना ती शक्ती वापरण्यास सक्षम करते. दुसऱ्या शब्दांत, “सक्षमीकरण म्हणजे लोकांना शक्ती देणे नव्हे; लोकांकडे आधीच भरपूर सामर्थ्य आहे, त्यांच्या ज्ञान-धाराच्या आणि प्रेरणांच्या संपत्तीमध्ये, त्यांची कामे भव्यपणे करण्यासाठी. हे लोकांना कौशल्ये आणि ज्ञान प्राप्त करण्यास प्रोत्साहित करते जे त्यांना जीवनातील किंवा कामाच्या वातावरणातील अडथळ्यांवर मात करण्यास अनुमती देईल आणि शेवटी त्यांना स्वतःचा किंवा समाजाचा विकास करण्यास मदत करेल. सशक्तीकरण म्हणजे व्यक्ती आणि समुदायांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा आध्यात्मिक सामर्थ्य वाढवणे. सशक्तीकरण व्यक्ती, समुदायांना मुख्य प्रवाहातील समाजाचा भाग बनवण्यासाठी त्यांच्या क्षमता विकसित आणि तयार करते.

सशक्तीकरणाचा व्यक्ती, कॉर्पोरेशन आणि उत्पादकतेवर देखील नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो जो व्यक्तीच्या विचारांवर आणि ध्येयांवर अवलंबून असतो. हे लिंग किंवा वंश विभाजित करते. सशक्त कौशल्ये आणि गंभीर क्षमता सहसा सक्षमीकरणाच्या निकषांची पूर्तता करणाऱ्यांसाठी दरवाजे उघडण्यासाठी मागे ठेवले जातात. जे लोक सशक्तीकरणाचा स्वार्थी फायदा म्हणून वापर करतात ते कठीण, निंदनीय आणि अगदी प्रतिकूल सहकारी बनतात. लोकांना सक्षम बनवण्यात शिक्षणाची भूमिका समजून घेण्यासाठी दोन दृष्टिकोन आहेत. एक: अध्यापनशास्त्राचा वापर अत्याचारितांच्या विवेकी प्रक्रिया म्हणून करण्याचा मूलगामी दृष्टिकोन. दुसरा दृष्टिकोन: ज्यांना पूर्वी शिक्षणात प्रवेश नाकारला गेला आहे त्यांच्यासाठी मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात संधी निर्माण करण्याचा एक परिवर्तनकारी प्रकल्प. आंबेडकरांचे शिक्षणाबद्दलचे विचार: डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षण हे केवळ मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे साधन किंवा उपजीविकेचे साधन म्हणून पाहिले नाही. त्याऐवजी, त्यांनी शिक्षणाला समाजात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी सर्वात शक्तिशाली एजंट मानले आणि आधुनिक काळात कोणतीही सामाजिक चळवळ सुरू करण्यासाठी संघटित प्रयत्नांची पूर्व शर्त मानली. त्यांच्यासाठी, शिक्षण हे दलितांना निरक्षरता, अज्ञान आणि अंधश्रद्धेपासून मुक्त करण्यासाठी आणि अशा प्रकारे त्यांना सर्व प्रकारच्या अन्याय, शोषण आणि अत्याचारविरुद्ध लढण्यास सक्षम बनवण्याचे साधन होते. डॉ. आंबेडकरांनी जातीने ग्रासलेल्या भारतीय समाजाच्या युगानुयुगे दडपशाहीतून दलितांच्या मुक्तीसाठी केलेल्या लढ्यात शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले. कारण त्यांचा असा विश्वास होता की केवळ शिक्षणानेच दलितांच्या विविध प्रकारच्या अपंगत्वांवर मात करता येते आणि त्यांच्या सामाजिक गुलामगिरीच्या बेड्या फेकल्या जाऊ शकतात. शिक्षण गरिबी, रोग आणि मागासलेपणा विरुद्ध लढण्यासाठी त्यांना शक्ती आणि संधी प्रदान करते. दलितांच्या सामाजिक मुक्तीमध्ये शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या बांधवांना पुढील संदेश दिला: “शिक्षित करा, संघटित व्हा आणि आंदोलन करा” . 5 ऑक्टोबर 1927 रोजी बॉम्बे विधान परिषदेत बॉम्बे युनिव्हर्सिटी ऍक्ट दुरुस्ती विधेयकावरील त्यांच्या भाषणातून हे स्पष्ट होते: “आम्ही सभ्यतेचे भौतिक फायदे सोडू शकतो, परंतु उच्च शिक्षणाचे फायदे मिळवण्याचा अधिकार आणि संधी आम्ही सोडू शकत नाही. संपूर्णपणे... मागासवर्गीयांना... शिक्षणाशिवाय त्यांचे अस्तित्व सुरक्षित नाही याची जाणीव झाली आहे. शिक्षित करा: शिक्षणाचा मानवी समाजावर मोठा प्रभाव पडतो. एखादी व्यक्ती सुशिक्षित होईपर्यंत योग्य अर्थाने नाही असे कोणीतरी सुरक्षितपणे गृहीत धरू शकतो. हे मानवी मनाला विचार करण्यास आणि योग्य निर्णय घेण्यास प्रशिक्षित करते. दुसऱ्या शब्दांत, माणूस शिक्षित झाला की तो एक तर्कशुद्ध प्राणी बनतो. शिक्षणाच्या मार्गाने केवळ ज्ञान आणि माहिती प्राप्त झाली आणि जगभर पसरली. अशिक्षित व्यक्तीला वाचता, लिहिता येत नाही आणि तो खिडकीप्रमाणे सर्व ज्ञान आणि शहाणपणाच्या अगदी जवळ असतो. याउलट, एक सुशिक्षित माणूस एका खोलीत राहतो ज्याच्या सर्व खिडक्या बाहेरच्या जगाकडे उघड्या असतात. केवळ शिक्षण घेणे म्हणजे ज्ञान मिळवणे आणि शैक्षणिक पद मिळवणे असा होत नाही. मुक्त विचार आणि मुक्त विचाराने शिक्षण मिळाले पाहिजे. आंदोलन: ‘आंदोलन’ या शब्दाचा अर्थ असा नाही की, शारीरिक आंदोलन करणे; ती त्याच्या जागी एक मानसिक क्रांती आहे. शिक्षित न होता बाहेर पडून

रस्त्यावर हिंसक आंदोलन करणं असा होत नाही. शिक्षण घेतल्यानंतर बाबासाहेबांचे विचार आणि रणनीती समजून घेऊन व्यक्ती मानसिक आंदोलन करू शकते. चिडलेले मन, जसे डॉ. आंबेडकरांनी गृहीत धरले होते, सुशिक्षित लोकांना संघटना तयार करण्यास भाग पाडेल आणि ते समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कार्य करतील. बरेच लोक, जे बरेचदा डॉ. आंबेडकरांना मानतात, त्यांची घोषणा या तीन मुद्द्यांपुरती मर्यादित ठेवतात. पण या लेखकाला डॉ. आंबेडकरांचा खरा संदेश "तुमच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवा" हा आहे. संघटित करा: शिक्षित आणि क्षुब्ध मन एका सामान्य मिशनसाठी सहजपणे संघटित होतील. आपण स्वतःला शिक्षित केले पाहिजे आणि आपले विचार आंदोलन केले पाहिजे जेणेकरून आपण एकत्रितपणे संघटित होऊ शकू. एका सामायिक मिशनसाठी उत्तेजित मने त्यांना एकत्र येण्यास आणि त्यांच्या समान ध्येयासाठी एक शक्ती म्हणून संघर्ष करण्यास मदत करतील. हा बदल केवळ शिक्षणाच घडवू शकते. आंबेडकरांनीही शिक्षणावर भर दिला होता. त्यांनी शिक्षणाला सर्वाधिक महत्त्व दिले होते. ते पुढे म्हणाले की, "मागासवर्गीयांना हे समजले आहे की शिक्षण हा सर्वात मोठा भौतिक फायदा आहे ज्यासाठी ते लढू शकतात. आपण सभ्यतेच्या भौतिक फायद्यांचा त्याग करू शकतो परंतु आपण सर्वोच्च शिक्षणाचे फायदे पूर्णपणे मिळविण्यासाठी आपले हक्क आणि संधी सोडू शकत नाही. हेच शिक्षणाचे महत्त्व आहे. या दृष्टिकोनातून त्यांनी मागासवर्गीयांना हे लक्षात ठेवण्याचा सल्ला दिला की शिक्षणाशिवाय त्यांचे अस्तित्व सुरक्षित नाही. आंबेडकरांच्या शिक्षित, आंदोलन आणि संघटित करण्याच्या विचारात लोकांना शिक्षण आणि समान संधी देण्याच्या आंबेडकरांच्या कल्पनेचा उद्देश भारतीय हिंदू धार्मिक जातिव्यवस्थेतील अडथळे दूर करणे आणि मागासलेल्या जातींचा तसेच सर्व उपेक्षित समुदायांचा विकास करणे हा आहे. समाजकार्याच्या विद्यार्थ्यांच्या मते, आंदोलन करा आणि संघटित करा म्हणजे लोकांमध्ये समाजातील मूलभूत हक्क अनुभवण्याची, जीवनात यश मिळविण्यासाठी आणि सामाजिक न्यायासाठी संघर्ष करण्याची शक्ती निर्माण करा. सामाजिक कार्यक्षेत्रात आंबेडकरांची शिक्षित आंदोलन आणि संघटित कल्पना सध्याच्या संदर्भात खूप समर्पक आहे कारण भारतीय समाजात लोक निरक्षर आहेत आणि त्यांना शिक्षणाविषयी तसेच त्यांच्या जीवनाच्या मूलभूत हक्कांबद्दल माहिती नाही, तरीही लोक समस्यांना तोंड देत आहेत. समाजातील जातीय भेदभाव आणि समर्थन आणि प्रेरणा यांचा अभाव. आपल्या लोकांच्या उन्नतीसाठी चळवळीचे परिणामकारक परिणाम पाहण्यासाठी शिक्षित करा, आंदोलन करा आणि संघटित व्हा. 1937 च्या सार्वत्रिक निवडणुकांपूर्वी भारतीय मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्याचा एक भाग म्हणून उदासीन वर्गाच्या उत्थानासाठी त्यांनी शिक्षणाचा कार्यक्रम विकसित केला. निरक्षरता दूर करण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण आणि अनिवार्य आणि उदारमतवादी शिक्षणाच्या गरजेवर भर दिला. उदासीन वर्गातील अनेक विद्यार्थ्यांकडे पैसे नाहीत यावर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या अभ्यासाविरुद्ध काम करणाऱ्या आर्थिक समस्येवर मात करण्यासाठी त्यांनी शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिष्यवृत्तीच्या गरजेवर भर दिला. डॉ. आंबेडकरांनी सर्व स्त्री-पुरुषांसाठी त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती विचारात न घेता शिक्षण आवश्यक मानले. सर्व स्त्री-पुरुषांनी किमान शिक्षण घेतले पाहिजे जेणेकरून त्यांना लिहिता-वाचणे कळेल. प्राथमिक शिक्षण हे जनतेला शिक्षित करण्याची किमान आवश्यक गरज पूर्ण करते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते: "प्राथमिक शिक्षणाचा उद्देश हा आहे की प्राथमिक शाळेच्या पोर्टलमध्ये प्रवेश

करणारे प्रत्येक मूल आयुष्यभर साक्षर झाल्यावरच ते शिक्षण सोडते. पण जर आपण आकडेवारी घेतली, तर आपल्याला असे आढळून येते की, प्राथमिक शाळेत प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येक शंभर मुलांपैकी फक्त अठराच मुले चौथीपर्यंत पोहोचतात, बाकीची, म्हणजे प्रत्येक शंभरापैकी ऐंशी मुले राज्यात बदलतात. निरक्षरता. ते म्हणाले की "प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेणारे प्रत्येक मूल चौथीपर्यंत पोहोचावे" यासाठी सरकारने पुरेसा पैसा खर्च केला पाहिजे. निष्कर्ष: आंबेडकरांची इच्छा होती की लोकांनी आपापसात स्वातंत्र्य आणि समानतेची मूल्ये जोपासावीत; ते केवळ शिक्षणामुळेच शक्य आहे. अंधार आणि अज्ञानाच्या प्रदेशांना दूर करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाला प्रकाशाच्या दारापर्यंत पोहोचण्याचे साधन मानले. आंबेडकरांनी सामाजिक मुक्तीसाठी धर्मनिरपेक्ष शिक्षणावर भर दिला. त्यांच्या शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची मूळ थीम आहे: स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि नैतिक चारित्र्य या सर्व रंगांच्या मुला-मुलींमध्ये रुजवणे. त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या मार्गाने, कोणत्याही जाती, पंथ आणि वंशाच्या अडथळ्यांशिवाय शिक्षणाचे पूर्ण स्वातंत्र्य अनुभवून पाहिजे; मानवाला अज्ञानातून आत्मज्ञान मिळवून देण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

समता आणि न्यायाच्या तत्वांवर समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी शिक्षण ही आवश्यक पूर्वअट आहे हे आंबेडकरांना माहित होते. भारतीय समाजातील शिक्षणाच्या विकासाचा अभ्यास करताना त्यांना असे आढळून आले की महाराष्ट्रात पेशव्यांच्या राजवटीत आणि ब्रिटिश राजवटीच्या पूर्वीच्या काळातही उच्च जातींना शिक्षणाचा अधिकार मर्यादित होता. जात-पात, लिंगभेद न करता जनतेच्या शिक्षणासाठी त्यांनी लढा दिला. अर्थसंकल्पावरील चर्चेला ते म्हणाले, शिक्षण ही अशी गोष्ट आहे जी प्रत्येकाच्या आवाक्यात आणली पाहिजे. शिक्षण विभाग हा असा विभाग नाही की ज्यावर क्विड प्रो क्वोच्या आधारे उपचार केले जाऊ शकतात. शिक्षण सर्व शक्य मार्गांनी आणि शक्य तितक्या मोठ्या प्रमाणात स्वस्त केले पाहिजे. बॉम्बे युनिव्हर्सिटी कायदा आणि प्राथमिक शिक्षण सुधारणा विधेयकावरील चर्चेत सक्रिय भाग घेऊन त्यांनी शिक्षण सुधारणेसाठी आपले मत मांडले. त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली आणि बॉम्बे आणि औरंगाबाद येथे महाविद्यालये सुरू केली. भेदभाव न करता सर्वांना समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणे ही आपली जबाबदारी आहे, असे त्यांनी वारंवार सरकारला सांगितले, परंतु मुला-मुलींना वेगळे शिक्षण मिळाले पाहिजे. "सामाजिक गुलामगिरी तोडण्याचे शिक्षण हेच योग्य हत्यार आहे आणि हेच शिक्षण आहे जे दलित जनतेला वर येण्यासाठी आणि सामाजिक बनण्यासाठी प्रबोधन करते. स्थिती, आर्थिक उन्नती आणि राजकीय स्वातंत्र्य हे आंबेडकरांचे विचार आहेत. बी.आर. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष आंबेडकर हे सर्वज्ञात आहेत, त्यांनी "सर्वेनः भवन्तु सुखिनः सर्वसंतु निरामयः" या आदर्शावर आपला विश्वास व्यक्त करण्यासाठी आपले बहुतेक बौद्धिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रयत्न केले. सर्वांची समृद्धी आणि आपल्या समाजातील भेदभाव, वंचित आणि दलित घटकांना हक्काचे स्थान मिळवून देण्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. आंबेडकरांनी भारतामध्ये समतावादी समाजाची स्थापना करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले आणि विविध विद्वानांनी व्यापकपणे चर्चा केली असली तरीही त्यांना एक महान शिक्षणतज्ञ म्हणून प्रक्षेपित करण्यासाठी काही अभ्यास उपलब्ध आहेत. डॉ.बी.आर.आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदानाचे मूल्यमापन करणे. डॉ.बी.आर.आंबेडकरांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदानाद्वारे उपेक्षित वर्गांच्या जीवनशैलीतील बदलांचा शोध घेणे. विविध स्त्रोतांमधून काढलेल्या कल्पना आणि पुरावे एकत्रित करणे, सुसंगत आणि समर्थित युक्तिवाद तयार करणे, एखाद्या समस्येवर संतुलित मार्गाने चर्चा करणे, इतरांच्या कल्पना आणि युक्तिवादांचे मूल्यांकन करणे, निर्णय घेणे आणि माहितीपूर्ण मत व्यक्त करणे. भारतीय समाजातील शिक्षणाच्या विकासाचा अभ्यास करताना त्यांना असे आढळून

आले की महाराष्ट्रात पेशव्यांच्या राजवटीत आणि ब्रिटिश राजवटीच्या पूर्वीच्या काळातही उच्च जातींना शिक्षणाचा अधिकार मर्यादित होता. जात-पात, लिंगभेद न करता जनतेच्या शिक्षणासाठी त्यांनी लढा दिला. अर्थसंकल्पावरील चर्चेत सहभागी होतांना ते म्हणाले, “शिक्षण ही अशी गोष्ट आहे जी प्रत्येकाच्या आवाक्यात आणली पाहिजे. शिक्षण विभाग हा असा विभाग नाही की ज्यावर क्विड प्रो क्वोच्या आधारे उपचार केले जाऊ शकतात. शिक्षण शक्य तितक्या सर्व मार्गांनी आणि जास्तीत जास्त प्रमाणात स्वस्त केले पाहिजे” बॉम्बे युनिव्हर्सिटी कायदा आणि प्राथमिक शिक्षण सुधारणा विधेयकावरील चर्चेत सक्रिय भाग घेऊन त्यांनी आपले मत मांडले. शिक्षण सुधारणा. त्यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली आणि बॉम्बे आणि औरंगाबाद येथे महाविद्यालये सुरू केली. भेदभाव न करता सर्वांना समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणे ही आपली जबाबदारी आहे, असे त्यांनी सरकारला वारंवार सांगितले, परंतु मुला-मुलींना वेगळे शिक्षण मिळाले पाहिजे. पूर्वी भारत जन्माच्या आधारावर जातींमध्ये विभागला गेला हे दुर्दैव आहे. निम्न जातीतील लोकांना म्हणजेच अनुसूचित जातीतील लोकांना शैक्षणिक सुविधांसह सर्व विशेषाधिकार आणि सुविधा नाकारण्यात आल्या. ते इतके गरीब होते की आपल्या मुलांना शैक्षणिक संस्थांमध्ये पाठवण्याचा विचारही त्यांच्या मनात येत नव्हता. त्यांच्यावर सर्व शैक्षणिक संस्थांचे दरवाजे बंद करण्यात आले. जर कोणत्याही अनुसूचित जातीने प्राथमिक शिक्षण घेण्याचे धाडस केले तर त्याला वर्गाच्या बाहेर बसणे आवश्यक होते. त्याची सावली इतर विद्यार्थ्यांवर पडू नये. त्यामुळे ते शैक्षणिकदृष्ट्या अत्यंत मागासलेले होते. डॉ.बी.आर.आंबेडकरांचा असा विश्वास होता की शिक्षणामुळे अस्पृश्यांच्या सुधारणेला मोठा हातभार लागेल. त्यांनी नेहमी आपल्या अनुयायांना ज्ञानाच्या क्षेत्रात उत्कृष्टतेपर्यंत पोहोचण्याचा सल्ला दिला. ज्ञान ही मुक्ती देणारी शक्ती आहे. शिक्षण माणसाला ज्ञानी बनवते, त्याला या स्वाभिमानाची जाणीव करून देते आणि भौतिकदृष्ट्या चांगले जीवन जगण्यास मदत करते. अस्पृश्यांच्या अधोगतीचे एक कारण म्हणजे त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला. आंबेडकरांनी खालच्या जातींमधील शिक्षणाला पुरेसे प्रोत्साहन न दिल्याबद्दल ब्रिटिशांच्या शिक्षण धोरणावर टीका केली. त्यांना असे वाटले की ब्रिटीश राजवटीतही शिक्षण मुख्यतः उच्चवर्णीय आणि अस्पृश्यांचेच राहिले आणि विविध शिक्षण केंद्रांना निधी दिला. गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी परिषदेत कामगार सदस्य असताना, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती प्रदान करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. अस्पृश्यांनी उदारमतवादी शिक्षण आणि तंत्रशिक्षण या दोन्ही गोष्टी घ्याव्यात अशी आंबेडकरांची इच्छा होती. त्यांचा विशेषतः धार्मिक आश्रयाने शिक्षणाला विरोध होता. शिक्षणात धर्मनिरपेक्षताच विद्यार्थ्यांमध्ये स्वातंत्र्य आणि समानतेची मूल्ये रुजवू शकते, असा इशारा त्यांनी दिला. डॉ.बी.आर.आंबेडकर हे जाणत होते की भारतीय बहुभाषिक देश असल्याने प्रादेशिक दबाव आणि ओढाताण यामुळे देशाच्या एकात्मतेला अडचणी येण्याची शक्यता आहे. जेव्हा भाषिक राज्यांच्या कल्पना मांडल्या गेल्या तेव्हा त्याने दोन कारणांसाठी त्याला अनुकूलता दर्शविली. सर्वप्रथम ते देशातील लोकशाहीचे कामकाज सुलभ करेल; दुसरे म्हणजे, भाषिक राज्ये वांशिक आणि सांस्कृतिक तणाव दूर करण्यात मदत करतील. आपले मनोगत व्यक्त करताना डॉ.बी.आर.आंबेडकर म्हणाले, “भाषिक राज्ये निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात भारत योग्य मार्गावर चालला आहे. हाच रस्ता आहे ज्याचा सर्व राज्यांनी अवलंब केला आहे. इतर भाषिक राज्यांच्या बाबतीत ते अगदी सुरुवातीपासूनच आहेत. भारतीयांच्या बाबतीत तिला ध्येय गाठण्यासाठी रिव्हर्स गियरमध्ये स्वतःला झोकून द्यावे लागेल. पण तिने ज्या रस्त्याने प्रवास करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे तो चांगला प्रयत्न केलेला रस्ता आहे डॉ.बी.आर.आंबेडकरांच्या मते, भाषिक राज्यांच्या कल्पना स्वीकारण्याच्या उत्साहात भारत प्रादेशिक भाषेला अधिकृत दर्जा देण्याची घोर चूक करू शकतो. म्हणून त्यांनी चेतावणी दिली की प्रादेशिक भाषा त्यांच्या अधिकृत भाषा म्हणून राज्ये स्वतंत्र राष्ट्रीयत्वाची आकांक्षा बाळगू शकतात आणि त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण करू शकतात. भविष्यात ही शक्यता टाळण्यासाठी त्यांनी असे

सुचवले की जोपर्यंत हिंदी या दर्जासाठी योग्य होत नाही तोपर्यंत प्रादेशिक भाषांना अधिकृत भाषा म्हणून स्वीकारले जाणार नाही हे घटनेत नमूद केले पाहिजे. तरतुदीशिवाय भाषिक राज्ये धोक्यात येतील, असा इशारा त्यांनी दिला. भारताला एकसंध देश ठेवण्यासाठी भारतीयानी प्रथम भारतीय आणि भारतीयानी शेवटचे असले पाहिजे. भाषिक राज्यांच्या प्रादेशिक भाषांना त्यांच्या अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता देणे या तत्वाच्या विरुद्ध होते. डॉ.बी.आर.आंबेडकर म्हणाले, "एक भाषा एकत्र येऊ शकते. दोन भाषा लोकांमध्ये फूट पाडतील याची खात्री आहे. भाषेतून संस्कृतीचे निरीक्षण केले जाते. भारतीयानी एकत्र येण्याची आणि एक समान संस्कृती विकसित करायची असल्याने हिंदी भाषेची मालकी असणे हे सर्व भारतीयंचे बंधनकारक कर्तव्य आहे. ते म्हणाले की ज्या भारतीयाने त्यांची कल्पना स्वीकारण्यास नकार दिला त्याला स्वतःला भारतीय म्हणवण्याचा अधिकार नाही. अशी व्यक्ती शंभर टक्के तमिळ किंवा गुजराती असू शकते पण खऱ्या अर्थाने भारतीय असू शकत नाही. दुर्दैवाने, त्याचा इशारा आणि सूचना योग्य आत्म्याने समजल्या गेल्या नाहीत. आज पंजाबमधील लोक तामिळ नायडू आणि आसाम उघडपणे स्वतंत्र राष्ट्रीयत्वाची मागणी करत आहेत. भारतीय राजकारण जातींच्या प्रभावाखाली हितसंबंधांच्या एकतेच्या अभावाने त्रस्त आहे. हे भाषिक राज्यांसह धारदार केले जाईल. आपल्या राज्यघटनेत योग्य ती दुरुस्ती न केल्यास आणि एका राजभाषेबाबत राष्ट्रीय सहमती स्वीकारून त्याची अंमलबजावणी न केल्यास भारताचे विघटन होण्यास बांधील आहे आणि अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी वसतिगृहे उभारली आहेत. जसे की पनवेल, पुणे, नाशिक, सोलापूर, ठाणे आणि धारवाड जिल्हा आणि स्थानिक प्राधिकरणांकडून देणगी आणि अनुदानाने. वसतिगृहातील कैद्यांसाठी मोफत प्रवेशाची सोय असल्याने, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी हे खुले होते, आर्थिक अडचणीव्यतिरिक्त सामाजिक आणि सांस्कृतिक कलंकामुळे हिंदूबहुल महाविद्यालयांमध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण विकासावर परिणाम झाला. त्यामुळे डॉ.बी.आर.आंबेडकरांना अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करायच्या होत्या. त्यांनी जुलै 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. अस्पृश्य लोक शिकण्यास असमर्थ आहेत या हिंदू सनातनींनी निर्माण केलेल्या मिथकाचा स्फोट करण्याच्या गरजेवर त्यांनी वारंवार जोर दिला. डॉ.बी.आर.आंबेडकरांच्या सततच्या संघर्षामुळे काही कारणांमुळे या जाती आणि वर्गातील लोकांमध्ये शिक्षण आणि साक्षरता खूप कमी आहे. अडथळे दूर करण्यासाठी गांधीर्याने प्रयत्न न केल्यास ही समस्या आणखी काही काळ चालू राहण्याची शक्यता आहे. आधीच खूप लक्ष दिले जात आहे, परंतु कव्हर करणे खूप लांब आहे. या विद्यार्थ्यांना सरकार उदारपणे शिष्यवृत्ती देत आहे. त्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशात जाण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. भारतातही व्यावसायिक आणि अव्यावसायिक अभ्यासक्रमांच्या प्रवेशासाठी गुणांची टक्केवारी कमी ठेवली जाते. त्यांच्यासाठी स्वतंत्र मुलींचे वसतिगृह सुरु करण्यात आले आहे. पुस्तक बँका सुरु केल्या आहेत आणि त्यांच्याद्वारे शैक्षणिक सुविधांचा वापर न करण्याच्या मार्गातील सर्व अडथळे दूर केले गेले आहेत निष्कर्ष आंबेडकरांनी राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये कलम 45 मुद्दाम समाविष्ट केले आहे की, "राज्याने काही कालावधीत, प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ही राज्यघटना सुरु झाल्यापासून दहा वर्षे, चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण. भारत सरकारने शिक्षण हक्क कायदा 2008 चे विधेयक मंजूर केले आहे आणि आंबेडकरांच्या सामूहिक शिक्षणातील योगदानाबद्दल त्यांना आदरांजली वाहिली आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे सरकारचे

धोरण विशेषतः उपेक्षित गट, गरीब घटक आणि मुलींवर लक्ष केंद्रित करून, माध्यमिक शिक्षणात नावनोंदणी वाढवणे तसेच शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार करण्याची वचनबद्धता तरुणांना भविष्याचा सामना करण्यासाठी आशा आणि आत्मविश्वासाने सक्षम आणि सुसज्ज करेल. . आंबेडकरांच्या सार्वभौमिक शिक्षणाच्या व्हिजनला जपण्यासाठी अनेक आव्हाने आहेत. आंबेडकरांची दूरदृष्टी साकार करण्यासाठी प्राथमिक अवस्थेपासून ते उच्च स्तरपर्यंत अशी धोरणे आखण्याची गरज आहे.

मानवाची मानसिक आळस दूर करण्यासाठी आणि त्यांच्या दुर्दशेवर समाधानी राहण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. त्यांनी शिक्षणासाठी सुविधा देण्याची मागणी केली. ठराविक टक्के जागा राखीव ठेवाव्यात, वसतिगृहे आणि शाळा सुरू कराव्यात आणि अस्पृश्यांना अनौपचारिक शिक्षण द्यावे, अशी मागणीही त्यांनी केली. व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी हे महत्त्वाचे आहे. सर्वांसाठी शिक्षण हा समाज, प्रगती आणि विकासाच्या सर्व टप्प्यांवर सर्वात महत्त्वाचा वाद आहे. प्रगतीचा पाया म्हणून शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याचे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. त्यांनी विचार केला की, लोकांनी जीवनातील भौतिक गरजांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आणि ज्ञानाविषयी उदासीनता वाढली ज्यामुळे त्यांना ते सुरक्षित करता आले, त्यामुळे आपला देश मागास राहिला आणि तिची प्रगती थांबली. त्यांनी शिक्षणाला केवळ मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे साधन किंवा उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहिले नाही. त्याऐवजी, त्यांनी शिक्षणाला समाजात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी सर्वात शक्तिशाली एजंट मानले आणि आधुनिक काळात कोणतीही सामाजिक चळवळ सुरू करण्यासाठी संघटित प्रयत्नांची पूर्वअट मानली. त्यांच्यासाठी शिक्षण हे दलितांना निरक्षरता, अज्ञान आणि अंधश्रद्धेपासून मुक्त करण्यासाठी आणि अशा प्रकारे त्यांना सर्व प्रकारच्या अन्याय, शोषण आणि अत्याचाराविरुद्ध लढण्यास सक्षम बनवण्याचे साधन होते. त्यांना वाटले की जर दलित शिक्षित झाले तर ते त्यांचे पारंपारिक व्यवसाय सोडून धर्मनिरपेक्ष व्यवसाय स्वीकारू शकतील त्यामुळे आपल्या समाजातील श्रमविभाजनाची जुनी जातीवर आधारित रचना मोडून काढता येईल व्यवस्थेच्या भेदभावामुळे आंबेडकरांनी अनेक समस्या ऐकल्या. शिक्षणाच्या बळावर नैराश्यग्रस्त वर्गच लढू शकतो, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या तत्वज्ञानानुसार शिक्षणाचे दोन निर्धार असावेत. प्रथम, समाजाच्या सुधारणेसाठी ते प्राप्त केले पाहिजे आणि दुसरे ते स्वतःच्या सुधारणेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. त्यांच्या वादविवाद आणि जर्नल्समध्ये शिक्षण हा महत्त्वाचा मुद्दा होता. त्यांनी भर दिला की शिक्षण देणे संतुलित असले पाहिजे जे संस्कृती आणि सत्य वेगळे करण्यास मदत करते. त्याचे शैक्षणिक तत्वज्ञान एखाद्या व्यक्तीच्या आणि त्याच्या पर्यावरणाच्या वाढीवर जोर देते. ते म्हणाले, 'उच्च शिक्षण' म्हणजे असे शिक्षण, जे एखाद्याला राज्य प्रशासनातील धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाची जागा व्यापू शकेल. डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी एक उपयुक्ततावादी अभ्यासक्रम सुचवला. ते प्राथमिक शाळांमध्ये चरका सुरू करण्याच्या विरोधात होते, ज्यामुळे अनुसूचित जातीच्या लोकांना त्यांच्या उत्सुकतेपासून वंचित राहता येईल .ते अमेरिकन विद्यापीठांमध्ये निवडीच्या स्वातंत्र्याने प्रेरित झाले होते. त्यांनी गतिमान, प्रगतीशील आणि वैज्ञानिक अभ्यासक्रमाचा प्रस्ताव मांडला. त्यांनी महिलांच्या बाजूने सूचनाही केल्या. शिक्षण देताना महिलांच्या क्षमता विचारात घेतल्या पाहिजेत. स्त्रियांसाठी सक्तीचे आणि

उदारमतवादी शिक्षण सुचवले होते. महिलांना प्रामुख्याने गृहविज्ञान आणि इतर विषयांचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे, असेही त्यांचे मत होते. एक प्रकारे ते रूसोच्या तत्त्वज्ञानासारखे आहे. निष्कर्ष डॉ. आंबेडकरांनी गोष्टींच्या व्यावहारिक मूल्यावर भर दिला. त्यांच्या कल्पना आणि शैक्षणिक सिद्धांत युगानुयुगे यशस्वीरित्या प्रदर्शित केले गेले आहेत. आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये जगातील सर्वोत्तम शैक्षणिक व्यवस्था आणि त्यांचे आदर्श याआधीच प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे समाविष्ट केले गेले असले तरी, डॉ. आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानात आधुनिक समाजासाठी व्यावहारिक आणि प्रासंगिकतेसाठी उत्कृष्ट कल्पना आहेत. स्वातंत्र्य आणि समतेची मूल्ये लोकांनी आपापसात रुजवावीत अशी डॉ. आंबेडकरांची इच्छा होती. हे शिक्षणातूनच शक्य आहे. त्यांनी शिक्षणाला अज्ञान मानले. सामाजिक मुक्तीसाठी धर्मनिरपेक्ष शिक्षणावर भर दिला. त्यांच्या शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ विषय म्हणजे त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानातून मुक्ती, समता, समाज, न्याय आणि नैतिक चारित्र्य या सर्व रंगांच्या मुला-मुलींमध्ये रुजवणे. कोणत्याही जाती, पंथ आणि वंशाच्या अडथळ्यांशिवाय शिक्षणाचे पूर्ण स्वातंत्र्य अनुभवणे हा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

संदर्भ:

1. बाबासाहेब आंबेडकर: लेखन आणि भाषणे, खंड II, पृ. 40-41
2. बाबासाहेब आंबेडकर: लेखन आणि भाषणे, खंड XIX
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड. मी, पी. 15, मुंबई: शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, (1979)
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे बॉम्बे 1979, खंड 14, भाग 2.